

1989. AASTA TEINE POOL – KOHALIKU OMAVALITSUSE TAASTAMISE ALGUS EESTIS ja BERLIINI MÜÜRI LANGEMINE

Seonduvalt iseseisva riigi sünniga on tähistatud või tähistatakse meil aastatel 2018–2020 mitmeid 100 aasta taguseid suursündmusi. Sünnipäev on ametlikult 24. veebruaril, kui 1918. aastal avaldati Tallinnas „Manifest kõigile Eestimaa rahvastele“, milles kuulutati välja sõltumatu ja demokraatlik Eesti Vabariik. Taustaks märgime aga, et on teadlasi ja poliitikuid, kes loevad riigi sünnipäevaks hoopis 28 novembril 1917¹. See on päeva, kui sama aasta suvel valitud Ajutine Maanõukogu vahetult enne laiali saatmist bolševike poolt kuulutas ennast kõrgeima võimu kandjaks ja kuulutas välja riikliku iseseisvuse. Eeltooduga tahame kinnitada, et nagu Eesti Vabariigi sünd oli protsess (mille oluliseks rajajooneks sai 2. veebruar 1920, kui Eesti Vabariigi ja Venemaa vahel sõlmiti Tartu rahuleping) nii oli ka riigi ja tema olulise alussamba – kohaliku omavalitsuse taastamine pikem protsess.

Nende juubelisündmuste tähistamise tuhinas ei tohiks me unustada samuti veidi juubeliväärilisi, 30 aastat tagasi toimunut. Eriti 1989. aasta teisel poolel oli Eestis järgnevat ajalugu kujundanud mitmeid olulisi sündmusi, alates Balti ketist 23. augustil kuni 10. detsembril toimunud kohalike valimiseni, aga rahvusvaheliselt oli kindlasti tähelepanuväärseim Berliini müüri langemine. Saatuse tahtel sai autor viimasest sündmusest ainulaadselt ja meeldejäädvalt osa, millest ka allpool meenutused. Aga tolleaegsete vabanemisprotsesside ajaloolise kokkulangevuse ilmetamiseks ja seonduvalt majanduspoliitikaga märgime, et sügisel 1989 lõppes kohaliku omavalitsuse seaduse ettevalmistus. See oli esimesi seadusi, mis kirjutati Eestis (ei olnud tõlgitud vene keelest), aga igal juhul oli see esimene kohaliku omavalitsuse seadus endistes sotsimaades, st Kesk- ja Ida-Euroopas ning Baltikumis.

Suuremat avalikku huvi pakkuvate seaduseelnõude vastu võtmised Ülemnõukogus toimusid siis tolleaegse Vabariikliku Poliitharidusmaja (Sakala Keskuse) saalis, kuhu kutsuti eelnõu autorid, aga seal said osaleda paljud teisedki huvilised. Internetiülekandeid tol ajal ju ei tuntud ja eriti eelnõu autoreid vajati kohapeale ka ekspertidena. Eesti NSV Ülemnõukogu XI koosseisu 13. istungjärgul 10. novembril oli päevakorras „Kohaliku omavalitsuse aluste seaduse eelnõu teine lugemine“.

Sellele eelnevalt oli ENSV Ülemnõukogu 1989. aasta 18. mail võtnud vastu seaduse Eesti NSV isemajandamise alused². Samal päeval kiitis Ülemnõukogu oma otsusega Eesti NSV üleminekust isemajandamisele heaks Eesti NSV isemajandamise koondkontseptsiooni ja selle alusel välja töötatud NSV Liidu seaduse projekti «Eesti NSV ülemineku kohta vabariiklikule isemajandamisele (majanduslikule iseseisvusele)» ning

¹ Juba 1989. aastal väitsid Igor Gräzin ja Maie Ruus, et „formaal-juriidilisest vaatekohast” lähtudes on Eesti riigi sünnikuupäev tõepoolest 28. november 1917. Sellele seisukohale on hiljem asunud mitmed teisedki juristid ja ajaloolased:

[<https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/millal-t-histada-estee-riigi-juubelit/>] või „Seda tähtpäeva on vahel lausa omariikluse sünnipäevaks hinnatud.“

[<https://www.ev100.ee/et/estee-riigi-sundimise-lugu>]

² ÜN ja VT, 1989, 18, 223

kohustas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esitama see Eesti NSV seadusandliku algatusena NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressile³. Need olid esimesed õigusaktid, kus pärast enam kui neljakümne aastast vaheaega kasutati taas terminit „kohalik omavalitsus“.

8. augustil 1989 võttis ENSV Ülemnõukogu vastu põhimõttelise tähendusega otsuse „Haldusreformi läbiviimisest Eesti NSV-s“ Kongressile⁴. Lähtudes IME koondkontseptsioonist ja seadusest Eesti NSV isemajandamise alused ning vajadusest tagada üleminek kehtivalt haldussüsteemilt omavalitsuslikule haldussüsteemile, nähti selle otsusega ette viia vabariigis 1990.–1994. aastatel läbi haldusreform, mis pidi hõlmama: 1) rahvavõimu vabariigisisese deentraliseerimise omavalitsuslikele juhtumistasanditele ning riikliku ja omavalitsusliku juhtimise kindlapiirilise eristamise; 2) territoriaalse haldusstruktuuri reorganiseerimise.

Oluline on rõhutada, et vastavalt sellele otsusele pidid haldusreformi läbiviimise kohtadel tagama kohaliku omavalitsuse esindusorganitena tegutsema hakkavad volikogud. Need polnud veel valitud, kuid pidid saama valitud samal päeval vastu võetud Eesti NSV kohalike rahvasaadikute nõukogude valimisseaduse alusel. Just märksõna „kohalikud volikogud“ on siinkohal oluline rõhutada, sest aeg-ajalt võib kahetsusväärset lageda-kuulda, et kohaliku omavalitsuse volikogudest saame sel perioodil rääkida alles 1993. aasta kohalikest valimistest. Eriti mõistetamatu on see seisukoht maakondade ja vabariiklike linnade kohta, sest märgitud haldusreformi otsuse p.3 kohaselt „maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade volikogud asuvad tegevusse 1. jaanuarist 1990“. Ja need organid hakkasid tegutsema 10. novembril 1989. aastal vastu võetud Kohaliku omavalitsuse aluste seaduse alusel.

Nende käest, kes 1989. aasta 10. detsembri valimisi tahavad tingimata nimetada rahvasaadikute nõukogude valimisteks tahaks küsida – kas Hardo Aasmäe oli siis viimane Tallinna Linna RSN Täitevkomitee esimees? Veelgi enam. 1989. aasta 10. detsembril valitud esinduskogu Tallinnas valis ka 1992. aasta veebruaris tagasi astunud H. Aasmäe järel Jaak Tamme linna täidesaatva võimu juhiks – linnapeaks. Aga seda tegi seesama „rahvasaadikute nõukogu“, kes ka H. Aasmäe valis. Seega hoopis J. Tamm oleks viimane Tallinna Linna RSN Täitevkomitee esimees. Absurdne! Aga seda võiks mõelda ka 1989. aasta sügisel Tallinnas (ja kogu Eestis) kohaliku omavalitsuse taastamise kriitikud.

1989. aasta sügisel lõppes Kohaliku omavalitsuse aluste seaduse ettevalmistus. Tolleaegse Vabariikliku Poliitiharidusmaja (Sakala Keskuse) saalis toimunud Eesti NSV Ülemnõukogu XI koosseisu 13. istungjärgul 10. novembril oli päevakorras „Kohaliku omavalitsuse aluste seaduse eelnõu teine lugemine“. Suur saal oli valitud istungi läbi viimiseks, et eelnõu autorid ja teised asjast huvitatud isikud saaksid vahetult osaleda. Internetiülekandeid tol ajal ju ei tuntud ja eriti eelnõu autoreid vajati kohapeale ka ekspertidena.

³ ÜN ja VT, 1989, 18, 224

⁴ ÜN ja VT, 1989, 26, 348

Täpselt samasse aega jääb minu kokusõit ühelt rahvusvaheliselt nõupidamiselt Prahast. Olin ka üks märgitud Kohaliku omavalitsuse seaduse autoreid ja tahtsin seetõttu ise osaleda selle seaduse arutelul.

1989. aasta 9. novembril tahtsin lennata Prahast Moskvasse ja sealt edasi koju. Lennuvälja tabas aga peale lõunat tihe udu ja Moskvasse lennata soovivad reisijad (hinnanguliselt ca 60 inimest) saadeti kella 22 ajal Prahast väljunud rongi peale, et sõita Berliini ja sealt järgmisel hommikul edasi. Pole tähtsusetu rõhutada, et see sõit toimus novembrikuu ööpimeduses. Meid paigutati ühte vagunisse, kus olid 3+3 istmetega kupeed. Öösel kella kahe paiku jõudis rong Dresdenisse. Istusin kupees keset vagunit. Seal oli ka üks naine suure kohvriga, kes tahtis ainsana Dresdenis väljuda. Kuna tema kohver oli vähemalt poolsada kg raske, siis otsustasin teda aidata. Mingit aimu ei olnud, mis oli eelmisel õhtul juhtunud tollaegses Saksa DVs.

Jõudsin üliraske kohvriga vaguni uksele ja nägin pilgeni täis perroonil eelkõige teismelisi noori. Jätsin daami koos kohvriga vaguni uksele ja tormasin tagasi kupeesse, sest teisest uksest valgus juba sakslasi peale. Sain siiski oma kohale istuda. Kuna meie kupees oli üks iste tühjaks jäänud ja seda märgati, siis tuli selgelt lapseootel tütarlaps sinna istuma. Esialgu oli kupees vaikne, sest Prahast peale tulnud tukkusid. Äkki paari tunni pärast, kusagil nelja paiku kui väljas oli jätkuvalt pilkane pimedus küsis üks vanem mees meie kupees – mis kell on ja millal me Berliini jõuame? Tegi seda muidugi vene keeles. Ah sa püss! Nüüd tormas saksa tüdruk välja ja hüüdis – siin on venelased, siin on venelased! Selle peale järgnesid koridoris kümmekond minutit noorte hüüded „Russen, Russen ...!“

Rong pidi minu teada hommikul kella 7 paiku jõudma Schönefeldi lennujaama. Paar tundi enne seda haarasin oma kohvi sülle ja hakkasin koridoris jalgu libistades aeglaselt nihkuma ukse poole. Kohvi küljes uudistati silti *Chechoslovensko Airlines* ja ka saksa keeles saatsin vabandusi ette ja taha. Vaguni koridori läbimine läks korda.

10. novembri varahommikul Schönefeldi jaamas nägin, mis toimub tänavatel. 2+2 sõidurada olid tihedalt täis autosid ja üksnes Lääne-Berliini suunas. Valgusfoorid ei töötanud ning teises suunas ega ristuvalt sõita ei saanudki. Aga mitte vähem meelde jääv polnud see, et nägin, kuidas kõik ülejäänud reisikaaslased vaatasid vaguni akendest nõutult välja. Püüdsin neid käeviietega välja kutsuda, aga järgnesid üksnes õlakehitused. Arvasin, et ka keele pärast ei juletud kupeedest väljuda.

Läksin lennujamas Aerofloti leti juurde. Seal juba teati meie tulekust ja küsiti – kus teised on? Ütlesin, et ei saanud vagunist välja. Selle peale järgnes hüüatus, et nad ei saa ju *Ostbahnhof* 'ist lennuväljale. Pilt, mida tänaval olin näinud, ainult kinnitas seda. Aga see, mida sel öösel ja hommikul kogesin oli niivõrd muljetavaldav, et on lausa detailideni veel 30 aastat hiljemgi meeles. See, millised rahvamassid tollaegsest Saksa DVst tormasid „demokraatia hapnikukraani“ juurde!

Aga täpselt samal ajal toimus ka meil „hapnikukraani avamine“ Kohaliku omavalitsuse aluste seaduse vastu võtmise näol. 1980. aastate lõpul püüti just kohalike nõukogude abil päästa nõukogude imperiumi. Juba 60 aastat oli selles riigis kasutatud loosungit

„kogu võim nõukogudele!“ Paljude sotsiaalsete ja majanduslike probleemide põhjuseks toodigi sageli, et rahvasaadikute nõukogud on loovutanud oma võimu partei-komiteedele. See võim tulevat nüüd tagasi võtta. Seepärast pole ka üllatav, et 1988. aasta 12.–14. detsembril kutsuti Moskvasse NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi hoonesse töögrupp (igast liiduvabariigist üks esindaja), et alustada NSV Liidu kohaliku omavalitsuse ja kohaliku majanduse seaduse (*закон о местном самоуправлении и местном хозяйстве*) väljatöötamist. Eesti esindaja oli käesoleva artikli autor, kes siis oli Eesti Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi teadusdirektor. Valmis seaduseelnõu redaktsioon, mis saadeti liiduvabariikidele arutamiseks. Eestis olid aga poliitilised protsessid ja arusaam demokraatlikust turumajanduslikust ühiskonna-korraldusest arenenud nii kaugele, et elnõu tunnistati kõlbmatuks, mis ainult põlistab sotsialistlikku korda.

1989. aasta sügisel avaldas⁵ Eestimaa Rahvarinde ajakirjanduses valimisplatvormi 10. detsembri kohalikeks valimisteks, mis algas hingesööbinud sõnadega 1918. aasta Manifestist kõigile Eestimaa rahvastele: „Eesti, sa seisad lootusriikka tuleviku lävel.“ Muuhulgas märgiti valimisplatvormi sissejuhatuses: „Kogu Ida-Euroopa on jõudmas suurimate muudatuste ajajärku pärast Teist maailmasõda. ... Meie rahvale on antud veel üks šanss, mis kohustab meid maksimaalselt kasutama avanenud võimalusi ning andma oma panus Ida-Euroopa uuestisündi ... on möödapääsmatu Eesti kõigi rahvaliikumiste uus poliitiline enesemääratlus. Oluliseks etapiks selles enesemääratluses ongi eelseisvad valimised. Oleme jõudnud mitmeparteilise poliitilise süsteemi künnisele. ...“

ENSV Töötajate Interliikumise Koordinatsiooninõukogu häälekandja „Eesti Interliikumine“ 8. numbris oktoobris 1989, mida Jevgeni Kogan oli NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgul levitanud, oli ka „Pöördumine NSV Liidu Ülemnõukogu poole.“ Selles konstateeriti: „Kujunenud olukorras pidada võimatuks osavõttu kohalike võimuorganite valimistest kehtiva Eesti NSV seaduse alusel. Asuda organiseerima ja läbi viima alternatiivseid kohalike rahvasaadikute nõukogude valimisi, lähtudes Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsiooni sätetest.“

Alles kümme aastat (!) hiljem saime ajalehest⁶ eeltoodud teksti levitaja (kes oli 17. oktoobril 1999. aastal valitud Tallinna Linnavolikogu liikmeks ja seal oma volitused peatanud) enda sulest teada, et kogu tollaegne suhtumine olevat olnud üksnes kättemaks holokausti eest ning „kui ta (s.o J. Kogan) oleks olnud teadlik, et Eesti iseseisvust taotlevad inimesed ei ole fašistide poolehoidjad, poleks interliikumist kui niisugust olnud.“

Tollaegse poliitilise demagoogia näitena võib tuua ka EKP Mererajooni Komitee ühelt pleenumilt rajoonikomitee I sekretäri Aleksandr Gussevi ettekande, kus öeldi:⁷ „Näiteks mulle helistatakse ja soovitatakse oma kandidatuur valimistel üles seada. Mina küsin vastuseks: millistel valimistel? ... Valimistulemuste kindlakstegemise metroodika kohta pole midagi selge. Ajalehte ilmus kirjutis allkirjaga „G. Jānes. ETA“. Aga kes see Jānes

⁵ „Noorte Hääl“, 17. oktoober 1989

⁶ „Eesti Päevaleht“, 1. detsember 1999

⁷ „Õhtuleht“, 21. oktoober 1989

on? Kes teda volitas? Alternatiivvalimiste ideoloogid ütlevad: tahame näha valimistulemuste kindlakstegemise instruksiooni selle idee autorite allkirjadega. On aeg lahendada asju mitte hääletamisega, vaid veenmisega.“

Kahtlemata on isegi tänapäeval kummaline lugeda, et Kommunistliku Partei Tallinna ühe rajoonikomitee sekretär ei teadnud, kes oli Ülemnõukogu Presiidiumi nõukogude töö osakonna kauaaegne juhataja asetäitja. Pea iga tallinlase postkasti jõudsid sellised lendlehed, kus Eesti NSV töötajate interliikumine põhjendas, miks on vaja boikoteerida eelseisvaid valimisi. Muuhulgas olid seal sellised fraasid, nagu: „*Нам не по пути с обманщиками и преступниками, ... нам не по пути с политическими жуликами, ... нам не по пути с организаторами фарса вместо выборов.*“ („meil pole ühist teed petiste ja kurjategijatega, ... meil pole ühist teed poliitiliste sulidega, ... meil pole ühist teed valimiste asemel farsi organiseerijatega...“).

Valimisreklaami iseloomustati tabavalt ajakirjanduses:⁸„Lähed enne õhtut korraks majast välja ja viskad eeskojas pilgu postkasti – tühi. Tuled vähekesse aja pärast tagasi – oo! Paberiservad valendavad. Kes muu, kui intrid jälle 10. detsembri valimisi meelde tuletamas. ... lõpus pidulik üleskutse: „Las valimisjaoskonnad jäävad tühjaks!“... kästakse moodustada „ustavatest inimestest“ grupid, kes „üldsuse esindajatena“ (tühjades?) valimisjaoskondades valvaksid. Tuletatakse meelde, mida muidu võidakse kasutamata sedelitega teha: 99,9 protsenti valijatest käis hääletamas, neist 99,9 protsenti hääletas poolt ...“ Eks need nn intrid teadsid väga hästi, kuidas aastakümnete jooksul „hääli loeti“.

Hoolimata teatud poliitiliste jõudude tugevast survest valimisi boikoteerida, oli valimisosalus 10. detsembril 1989. aastal Eesti keskmisena 72%. ETA avaldas 22. detsembril 1989 sama päeva seisuga kokkuvõtte toimunud kohalike nõukogude rahvasaadikute valimisest. Valimisringkondades, kus hääletamisest võttis osa alla 50 protsenti valijatest, tunnistati valimised mittetoimunuks. Selliseid ringkondi oli Tallinnas neli, kus tuli valida kokku 13 saadikut (nagu juba märgitud, tuli valimisseaduse alusel Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogusse valida 80 saadikut). Tallinna territooriumil asuvas Maardu linnas tunnistati valimised mitte toimunuks kolmes valimisringkonnas, kus tuli valida kokku seitse saadikut (Maardu Linna Rahvasaadikute Nõukogusse kuulus valimisele 15 saadikut). Valimisringkondades, kus valimised tunnistati mitte toimunuks, tuli 45 päeva jooksul viia läbi kordusvalimised.

12. detsembril 1989 teatas Jevgeni Kogan NSV Liidu Ülemnõukogu istungil rahvasaadikutele ja televisiooni vahendusel üle NSV Liidu,⁹ et Tallinna 190 000st vene keelt rääkivast valijast ei võtnud pühapäevastest valimistest osa 160 000. Põhjus – igakülgne diskrimineerimine“. Mida neist arvudest arvata? Linna valimiskomisjoni sekretär Mihkel Pilving ning täitevkomitee organiseerimis-juriidilise osakonna juhataja Taavi Torgo kinnitasid, et Tallinnas ei käinud valimas ühtekokku 141 587 inimest, nende hulgas on nii eestlasi kui ka teistest rahvustest elanikke. Valimistest osavõtu

⁸ „Rahva Hää!“ 5. detsember 1989

⁹ „Rahva Hää!“ 14. detsember 1989

protsent oli 62,68. Kui arvestada, et tavaliselt ei käi valimas 20 protsenti elanikest, jääb boikoti arvele kõigest 18–20 protsenti elanikest, s.o 60 000 – 70 000 inimest. Seega on Kogan tegelikule arvule 100 000 otsa kirjutanud.

Raamatusarjas „Eesti Vabariik 100“ ei ilmunud kahjuks ühtegi raamatut seonduvalt kohaliku omavalitsuse panusega Eesti omariikluse sünni ja taastamisse. Ühes vähestest trükistest, kuigi autoriteetses, aga kahjuks paljudele tundmatus „Põhiseaduse kommenteeritud väljaanne“ rõhutatakse: „Eesti omariikluse taastamist 1980. aastate lõpus ja iseseisva riigi haldusorganisatsiooni loomist alustati samuti (nagu 1918. aastal – S.M.) kohalikust omavalitsusest. Ajaloolises plaanis on kohalikul omavalitsusel Eesti riikluse tekkes, selle taastamises ja mis kõige tähtsam – ka püsimises väga oluline roll, sest demokraatlikus ühiskonnas seob kohalik omavalitsus riigi tsiviilühiskonnaga.“ Arusaadavalt tuleb öeldut mõista kogu Eesti, iga küla, alevi või linna seisukohalt, aga kõige olulisem on see tõdemus seonduvalt pealinnaga.

Meie esivanemad hindasid ajaloo tundmist meist enam. 1930. aastal rõhutati meie kohaliku omavalitsuse ühes juhtivas ajakirjas „Linnad ja Alevid“: „Heita teatud ajajärgkude järele pilku minevikku on tähtis ja tarviline igale inimesele, kuid otse mõödapääsematu see on kogukonna elus, eriti siis, kui on saadud üle teatud raskusist ja rajatud ühiskondlik elu uutele alustele.“¹⁰ Me taastame oma valla! See eesmärk oli 1980.–90. aastate vahetusel üks peamisi inimeste poliitilisele aktiivsusele ja nõukogude võimust vabanemisele innustaja igas külas, alevis ja linnas.

Tallinnas, 9. novembril 2019

Sulev Mäeltsemees

¹⁰ Tallinna Linnavalitsuse tegevuse põhijooned viimasel veerandsajandil. „Linnad ja Alevid“ 1930, nr 2/3, lk 26